

DIE ROOMS-KATOLIEKE WORTELS VAN DIE MISTIEK IN DIE SEWENTIENDE EN AGTTIENDE-EEUSE KAAPSE PIËTISME

A. W. G. Raath

<http://orcid.org/0000-0002-1198-5234>

Universiteit van die Vrystaat, Departement Geskiedenis

RaathA@ufs.ac.za

ABSTRACT

The research on Cape spirituality of the eighteenth and nineteenth century by Christina Landman, Celestina Pretorius and Karel Schoeman shifted the focus from a constructivist to a transconfessional religious profile. The research of Landman and Schoeman heralded a new era in Pietism research in South African religious and historiographical publications: both authors point out the manifold religious origins of Pietism at the Cape, the mystical nature of Cape Pietism and suggest Medieval origins of the mysticism at the heart of Cape pietistic spirituality. This essay traces the mystical roots of Cape Pietism to prominent Roman Catholic authors: Bernard of Clairvaux, Thomas à Kempis and Johann Tauler. It is concluded that the mystical roots of Cape Protestant spirituality are not the exclusive inheritance of Roman Catholic spirituality but also of Protestant spirituality in Dutch and German Pietism.

Keywords: Roman Catholicism; mysticism; Lutheran Pietism; Dutch Pietism; Cape spirituality; piety

INLEIDING

Christina Landman¹ en Karel Schoeman² se navorsing oor die Kaapse spiritualiteit van die agttiende en negentiende eeu het die fokus van 'n konstruktivistiese na 'n

- 1 C. Landman, "Calvinism and South African Women: A Short Historical Overview," *Studia Historiae Ecclesiasticae* 35, no. 2 (October 2009): 89-102; *The Piety of Afrikaans Women* (Pretoria, Unisa Press, 1994).
- 2 K. Schoeman, *Dogter van Sion. Machtelt Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749–1799* (Kaapstad/ Pretoria/ Johannesburg: Human & Rousseau, 1997); *Die Bosmans van Drakenstein, 1705–1842* (Pretoria, Protea Boekhuis, 2010); *Cape Lives of the eighteenth century* (Pretoria, Protea Boekhuis, 2011).

UNISA |
UNIVERSITY
of south africa
PRESS

Studia Historiae Ecclesiasticae
<https://upjournals.co.za/index.php/SHE>
Volume 43 | Number 2 | 2017 | #2297 | 22 pages

<https://doi.org/10.17159/2412-4265/2017/2297>
ISSN 2412-4265 (Online)
© 2017. The Author(s)

transkonfessionele godsdiensprofiel verskuif. Die werk van Landman en Schoeman het in verskeie opsigte ‘n nuwe era in piëtisme-navorsing in Suid-Afrikaanse spirituele en historiografiese werke ingelui: beide outeurs wys op die pluriforme herkoms van die piëtistiese erfenis aan die Kaap, die mistieke inslag van die Kaapse piëtisme en suggereer Middeleeuse oorspronge daarvan. Vroeëre werke van ander skrywers het wel mistieke tendense in die Kaapse piëtisme aangedui, maar hoofsaaklik konstruktivisties en spekulatief met die oorspronge daarvan omgegaan. In 1934 het Elizabeth Conradie ‘n band tussen die Europese mistiek en die Protestantse spiritualiteit van die agttiende eeu gelê. Van Catharina Allegonda van Lier, suster van die Kaapse predikant Helperus Ritzema van Lier, skryf Conradie dat eersgenoemde se *Gemeenzame brieven* en haar *Eenzame overdenkingen* in die vroom sentimentele trant van die agttiende-eeuse epistolografie geskryf is—tipies van die eeu, “insgelyks die matte lome prosa.”³ In die ondertone van spirituele misnoeë, afskouings van die materiële werklikheid, die bespieëlinge van ‘n vroom gemoed en ekstatische omflikkinge bemerk Conradie verlewendiger prosa wat herinner aan dié van die Middeleeuse mistieke vroue Beatrijs van Thienen (1200–1268) of Zuster Hadewich (dertiende eeu).⁴ Die teks uit die dagboek wat Conradie tot dié bespieëling inspireer, het op Catharina se bruidsmistieke hunkering na die Hemelse Bruidegom (Christus) betrekking:

Tegen den avond mogt ik vurig bidden: en ondervond, hier onder, de uitnemende liefde mijns Hemelschen Bruidegoms. Hij kuste mij met de kussen zijns monds: ik zwoer Hem op nieuw hulde, en betuigde hartelijk alles wat aan Hem was, gansch begeerlijk te vinden.⁵

In ‘n byvoegsel tot die dagboek is ‘n sterfbedverklaring van Machtelt Smit, ‘n bekeerling van Helperus van Lier en stigter van ‘n Sondagskool vir slawekinders, vervat. Soos die sterfbedrelaas van Helperus van Lier, verklaar Conradie, is die weergawe oor Catharina se sterwe van die “mistieke tipe” en in beide gevalle het “in ekstase en triomf ... hul siele die wrakke van liggame verlaat.”⁶

Bykans 30 jaar later identifiseer Anna de Villiers in *Vrouegalery* (1962) in die Voortrekkervrou Susanna Smit se dagboekinskrywings soortgelyke mistieke trekke. Volgens De Villiers vertoon dié gloedvolle gevoelens insigte ryk aan Bybelse bewoording “en baie tipies van die godsdiensstige beskouinge van die Voortrekkers—hoofsaaklik ‘n enigsins dweepsieke opgawe van die sondigheid wat sy in haar verlangens en neiginge waarneem.”⁷ Veral vreemd, merk De Villiers op, klink die mistieke inslag van die dagboek waar die skryfster haar verhouding tot haar hemelse Bruidegom bewoord,

3 E. Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. ‘n Kultuur-historiese studie, dl. 1652–1875* (Pretoria: H. J. de Bussy, 1934), 129.

4 Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*, 1934, 129.

5 C. A. Van Lier, *Dagboek, Gemeenzame Brieven en Eenzame Overdenkingen ...* (Amsterdam: Willem van Vliet, 1806), 6.

6 Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*, 1934, 129.

7 A. de Villiers, *Vrouegalery* (Kaapstad/ Bloemfontein/ Johannesburg: Nasionale Boekhandel, 1962), 41.

heeltemal in die trant van die Middeleeuse mistieke vrouedigters soos Suster Bertken (oorlede 1514), Hadewich of Anna Byns (1493–1575):

Mijn liefste is opgestaan van zijne welriekende bedde, uitgegaan uit zijnen Hof, om zijne tienduizend Helden die Zijne voetstappen volgen bevelen te geven. Hen te ordineren Zijnen onmondigen Bruid te omringen En haren regt als der konings Bruid te verdedigen te bestrijden allen machten die zich in vijandschap tegen haar stellen, ging daarna heenen om den springbron des levens te openen, om Zijne wijngaarden, Zijnen lelie hooven te bevochtigen, En zijnen Bruid, Zijnen duizenden Helden rijn water te gevegen (geeven?) Belovenden Zijnen beminden daar zijnen heengaan ook eenen prachtigen Palys te bereiden.⁸

Meer as ‘n dekade later, vra Celestina Pretorius in haar proefskrif, *Die Afrikanervrou as kultuurdraer en kultuurskepper tot 1806* (1977), die aandag vir mistiek soos dit in Allegonda van Lier se dagboek na vore kom.⁹ Sy stel dit in moontlike verband met die godsdienstige geskrifte van Anna van Medem (sewentiende eeu) se geskrifte tussen 1646 en 1660 te Amsterdam en dié van die Brabantse digter Hadewich se mistieke poësie oor die minne—die mistieke aanraking met die goddelike:

Ghequetst ben ic van binnen,/ Doorwond myn hert so seer,/ Van uwer ganschen minne/ Ghequetst so la so meer./ Waar ic mi wend, waar ic mi keer,/ Ic can gherusten dach noch nacht;/ Waar ic mi wend, waar ic mi keer,/ Ghi zijt alleen in myn ghedachte.¹⁰

Dieselfde tendens is by Allegonda van Lier te bespeur—mistieke geskrifte synde ‘n “uiting van innerlike vervoering, ‘n styging tot ‘n geestelike ekstase soos niemand tevore hier te lande ooit geuit het nie.”¹¹ By hierdie vrou word ook innige vroomheid, “godsdienstige oortuiging met ‘n ondertoon van die mistiek” aangetref. Pretorius voeg by dat spore van die mistiek ook in die werk van Dorothea Goosen en Susanna Smit aangetref word en dat laasgenoemde uit ‘n gesin spruit wat sterk onder invloed van die piëtisme gestaan het.¹²

Pretorius se navorsing oor die spiritualiteit van die Kaapse vrou was ‘n belangrike stimulus vir voortgesette navorsing oor die mistieke inhoud van die piëtisme aan die Kaap. Sedert 1995 het die Kaapse mistiek en die mistieke onderbou daarvan veral in Karel Schoeman se historiografiese navorsing oor die Kaapse geskiedenis van die sewentiende en agttiende eeu meer intensiewe aandag gekry. Sy kommentaar op spesifieke mistieke persoonlikhede in die dampkring van die Kaapse piëtisme geskied teen die agtergrond van die piëtisme as ‘n transkonfessionele en transnasionale verskynsel wat uit diverse piëtistiese rigtings beslag gekry het. Hoewel Schoeman indertyd die piëtisme as Protestantse verskynsel oorwegend vanuit die konstruktivistiese

8 De Villiers, *Vrouegalery*, 1962, 41–42.

9 J. C. Pretorius, “Die Afrikanervrou as Kultuurdraer en Kultuurskepper tot 1806.” (DPhil-proefskrif, UP, 1977).

10 Pretorius, “Die Afrikanervrou,” 1977, 236.

11 Pretorius, “Die Afrikanervrou,” 1977, 237.

12 Pretorius, “Die Afrikanervrou,” 1977, 237.

klem op die Nadere Reformasie benader, sou sy navorsing ‘n geleidelike oorgang na die transkonfessionele benadering tot die Kaapse piëtisme vertoon. In sy biografie oor Susanna Smit beskryf hy die Kaapse piëtisme as ‘n spirituele reaksie op die formaliteit, rasionalisme en verwêreldliking van die amptelike kerk, met die klem op die gevoel, innerlike geestestoestand van die gelowige en ‘n mistieke belewing van die geloof, gekenmerk deur private byeenkomste of “konventikels,” deur Jacobus Koelman beskryf as private vergaderings van vromes, waarin mens van God en Sy Woord tot stigting spreek, waar mens saam bid, sing en mekaar tot groter geloofskrag “verwakkert.”¹³ Wat Susanna Smit se spiritualiteit betref, maak Schoeman spesifiek melding van die bruidsmistieke toespelings en haar godsdienstige uitkyk, soos dit in Hoogliedmetafore tot uitdrukking kom.¹⁴ Dié mistieke geneigdhede lê, volgens Schoeman, in die verlengstuk van die Europese bruidsmistiek. Mistici wat in dié verband ter sprake kom, is Juliana van Norwich (c. 1342–c. 1416), klooster-digters soos Hadewich en Zuster Bertken (1426/1427–1514), asook Catharina van Siëna (oorlede 1380), Teresa van Avilla (oorlede 1582), Johannes Ruusbroeck (c. 1293/1294–1381), Bernardus van Clairvaux (1090–1153) en Johannes van die Kruis (1542–1591).¹⁵ Later identifiseer Schoeman die literêre genre waarin die mistiek aan die Kaap na vore kom as geestelike geskifte van vroue, onderverdeel in biografiese en outobiografiese tekste, dagboeke, briewe en verse, waarby die duidelik definieerbare sub-genre sterfbedberigte nie verontagsaam mag word nie.¹⁶ In sy biografie oor die piëtistiese Machtelt Smit, vertoon Schoeman se navorsing twee belangrike ontwikkelings: eerstens beskryf Schoeman die Kaapse mistieke piëtisme as ‘n “lewenshouding en ‘n wêreldbeskouing” wat teen die einde van die agttiende eeu wyd-verbreed was onder die boere-bevolking¹⁷; tweedens identifiseer hy verdere mistieke invloede—Thomas à Kempis (1380–1471) se *Navolging van Christus*, die mistieke impak van Luis de Molina (1535–1600), Franciskus van Sales (1567–1622),¹⁸ en Nicolaus Zinzendorf (1700–1760) se geestelike liedere met ‘n mistieke inslag wat deur middel van die Morawiese sending toegang tot die Kaapse Protestantse gemeenskap gehad het.¹⁹ Die mistieke piëtisme aan die Kaap kom, volgens Schoeman, in Machtelt Smit se spirituele profiel na vore—’n tendens wat deur die reisiger Lichtenstein as ‘n kenmerk van die Kaapse plattelandse bevolking uitgewys word.²⁰

13 K. Schoeman, *Die Wêreld van Susanna Smit, 1799–1863* (Kaapstad/ Johannesburg/ Pretoria: Human & Rousseau, 1995), 168.

14 Schoeman, *Die Wêreld van Susanna Smit*, 1995, 180–182.

15 Schoeman, *Die Wêreld van Susanna Smit*, 1995, 179–183.

16 K. Schoeman, “Vroeë geskifte deur Suid-Afrikaanse vroue, 1749–1865.” *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal* 36 (Mei 1997): 47.

17 Schoeman, “Vroeë Geskifte,” 1997, 35.

18 Schoeman, *Dogter van Sion*, 1997, 134.

19 Schoeman, *Dogter van Sion*, 1997, 134.

20 Schoeman, *Dogter van Sion*, 1997, 294.

Landman, Conradie, De Villiers, Pretorius en Schoeman se publikasies oor die mistieke inslag van die Kaapse piëtisme, roep onder andere vrae na die oorsprong, inslag en effek van die mistiek in die sewentiende en agttiende-eeuse spiritualiteit aan die Kaap na vore. Antwoorde op dié vrae is bepalend vir die tipering van die sosio-kulturele, godsdienstige en maatskaplike lewensomstandighede wat in dié tyd aan die Kaap bestaan het. Antwoorde op dié vrae word tot 'n groot hoogte bepaal deur die spiritueel-historiese metodologie wat aangelê word, die bronne wat beslag aan die mistieke godsdienstkultuur aan die Kaap gegee het en die omstandighede wat 'n gunstige teelaarde vir die opbloeï van mistieke spiritualiteit gebied het.

DIE TRANSKONFESSIONELE INSLAG VAN DIE KAAPSE PIËTISME

Waar Suid-Afrikaanse teoloë soos C. J. Malan en J. W. Hofmeyr die Kaapse piëtisme konstruktivisties vanuit die eng perspektief van die Nadere Reformasie benader, het Celestine Pretorius se kultuurhistoriese navorsing reeds in 1977 die aandag op die piëtisme as komplekse Europese verskynsel gevestig: invloede van die Nederlandse Gereformeerde Kerk wat deur middel van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie na die Kaap gekom het, Duitse piëtisme wat veral onder invloed van Philipp Jakob Spener (1635–1705), August Hermann Francke (1663–1727) en Nicolaus Zinzendorf (1700–1760) aan die Kaap posgevat het en veral via die sending aan die Kaap groot invloed sou hê,²¹ welke invloed onder 'n deel van die bevolking tot op die verre binnelandse grense sou uitbrei en spore daarvan selfs tydens die Groot Trek gevind sou word.²² Dit was egter Karel Schoeman se historiografiese navorsing wat oor bykans twee dekades 'n daadwerklike verruiming in die metodologiese studie van die Kaapse piëtisme tot gevolg had. Benewens Nederlandse piëtisme wat veral deur die werksaamhede van M. C. Vos aan die Kaap worstel geskiet het²³—'n invloed wat reeds lank voor die invoering na die Kaap in Nederland bestaan het²⁴—het die bydrae van die Duitse bevolking aan die Kaap in verskeie opsigte tot die opbloeï in vroomheid in plaaslike kringe bygedra: die beduidende aantal Lutherane van Duitse herkoms, die betreklik wye beskikbaarheid van stigtelike leesstof wat piëtistiese neigings versterk en die godsdienstige interaksie met besoekende sieketroosters en sendelinge met Lutherse verbintenisse aan die Kaap.²⁵

21 Pretorius, "Die Afrikanervrou," 1977, 227.

22 Pretorius, "Die Afrikanervrou," 1977, 228.

23 Schoeman, *Die Wêreld van Susanna Smit*, 1995, 169.

24 K. Schoeman, *J. J. Kicherer en die vroeë Sending, 1799–1806* (Kaapstad: Suid-Afrikaanse Biblioteek, 1996), 12; "Vroeë Geskrifte," 27.

25 Schoeman, *Dogter van Sion*, 1997, 123–124.

TRANSKONFESSIONALITEIT EN MISTIEK IN DIE DUITSE PROTESTANTSE SPIRITUALITEIT

Die neerslag van die mistiek in die Lutherse spiritualiteit aan die Kaap in die sewentiende en agttiende eeu

Die werksaamhede van die Morawiese sendeling Georg Schmidt in die eerste helfte van die agttiende eeu, sou as ‘n betekenisvolle inspuiting vir die Luthers-piëtistiese invloede aan die Kaap beskryf kon word. Benewens die Herrnhutter-literatuur, het Zinzendorf se boeke en piëtistiese literatuur van Johann Arndt (1555–1621), Gottfried Arnold (1635–1705) en Jakob Böhme (1575–1624) onder Duitse ingesetenes gesirkuleer. Die korrespondensie van Susanna Bosman (weduwee De Vries) met Theodorus van der Groe, ‘n bekende Nederlandse piëtistiese leraar in die tweede helfte van die agttiende eeu en die dagboek van Catharina Allegonda van Lier, die suster van die Kaapse predikant Helperus Ritsema van Lier, bevestig die aanvraag vir Lutherse lektuur tot die einde van die agttiende eeu onder gelowiges aan die Kaap.

Die bernardynse Christologiese mistiek in die Lutherse spiritualiteit

Die dryfkrag van die laat-Middeleeuse non-konformisme is die mistieke beweging. Teenoor die Skolastieke klem op die “ratio” leer die mistiek dat die menslike siel deur ‘n sterk gevoelservaring met God verenig kan word. God word in ‘n persoonlike gevoelsmatige ervaring geken. Vir dié doel het mistici veral by Bernhard van Clairvaux en Franciscus van Assisi (1181/1182–1226) aansluiting gevind. Luther self het die welsprekende Bernardus se Christosentriese prediking, waarmee hy die siel tot omarming van Christus beweeg, geroem.²⁶ Luther se beroep op Bernardus bring sowel die geloofsvereniging met Christus as sy weerstand teen die spekulatiewe betoogtrant van die Skolastiek tot uitdrukking.²⁷ In die lyn van die bernardynse bruidsmistieke metafore ter beskrywing van die siel se vereniging met Christus, die Bruidegom, fokus Luther op die geestelike huweliksvereniging van die gelowige siel met Christus.²⁸ Hoewel Luther bernardynse Hoogliedmetafore gebruik, is die vereniging met Christus nie slegs ‘n momentele belewenis nie, maar die permanente werklikheid van die geloof.²⁹ Dié mistieke invloed sou mettertyd in die sewentiende en agttiende-eeuse variante van die Lutherse spiritualiteit deurslaan.

In die Lutherse tradisie van die sewentiende en agttiende eeu het die bernardynse mistiek toegeneem en verdiep—sowel onder piëtistiese Ortodoksie as mistieke piëtiste.

26 A. de Reuver, “Een mystieke ader in de Nadere Reformatie,” *Documentatieblad Nadere Reformatie* 21, no. 1, (1997): 13.

27 De Reuver, “Een mystieke ader,” 1997, 13.

28 De Reuver, “Een mystieke ader,” 1997, 15.

29 De Reuver, “Een mystieke ader,” 1997, 15.

Terselfdertyd is die Lutherse spiritualiteit deur toenemende divergensie gekenmerk. Die mistiek was egter ‘n belangrike gemeenskaplike element van die onderskeie strominge—”proto”-piëtiste (oftewel piëtistiese Ortodoksie), mistieke piëtiste en radikale piëtiste het by die bernardynse mistiek aansluiting gevind. Martin Moller was ‘n belangrike “proto”-piëtis wat in sy opposisie teen die Lutherse Skolastiek die Middeleeuse mistiek beklemtoon het. Moller se *Schöne Andechtige Gebet/ Tröstliche Sprüche/ Gottselige Gedancken ... aus den heiligen Altvetern Augustino, Bernhardo, Taulero ...* (c. 1590) gee blyke van sy voorkeur vir die Middeleeuse mistiek—veral die bernardynse mistieke teologie: “Eine trewe Vermanung S. Bernhardi/ Das ein jeder Mensch seiner Seelen trewlich warnemen solle” is een van verskeie verwysings na Bernardus in dié werk.³⁰

Johann Arndt (1555–1621) word—soortgelyk as Luther—deur die innige Jesusliefde van Bernardus en die spiritueel dooie Skolastiek tot die mistiek gedring:

... wenn er neben demselben vor Allem, wie einst auch Luther, zu den Schriften eines heiligen Bernhard ... sich hingezogen fühlte, so geschah dies, weil aus jenen Büchern der Geruch des Lebens und der Gottinnigkeit ihm erfrischend entgegenschlug ...³¹

Volgens Johannes Wallmann “Arndt did incorporate the famous hymn going back to Bernard of Clairvaux of the sweet name of Jesus (*Jubilus de nomine Jesus: Jesu dulcis memoria*) in his *Little Garden of Paradise* and this made the Jesus mysticism a model of Lutheran prayer language.”³² Die bernardynse bruidsmistiek is deur Arndt vir die Lutherse spiritualiteit gelegitimeer. Arndt benut veral die erotiese uitdrukkingsvorme van die bernardynse mistiek, “that speaks sentimentally of the soul as the bride and Jesus as the bridegroom”—’n tiperende eienskap van die barok-spirituele poësie.³³ Hoewel Arndt die bruid met die Kerk vereenselwig, gebruik hy oorwegend protologiese Hoogliedmetafore om die gelowige siel se vereniging met Christus te beskryf:

O Jesu Christe! meine Liebe, meine Freude, mein Licht, mein Heil, mein Schmuck, mein König, mein Hirt,³⁴ mein Bräutigam, mein ewiger Hoherprester, mein Leben, meine Weisheit, mein Friede ...

In sy *Vom wahren Christenthum* word die gelowige siel wat die wêreldse vermy, as Christus se bruid voorgestel: “Die Seele ist eine reine Braut Christi, die sonst nichts liebt in der Welt, als Christum ...”³⁵

30 M. Moller, *Schöne Andechtige Gebet/ Tröstliche Sprüche/ Gottselige Gedancken ... aus den heiligen Altvetern Augustino/ Bernhardo. Taulero ...* (Geen plek van uitgawe vermeld: H.G.V.W., c. 1590), 2 e.v.

31 F. W. Krummacher, *Johann Arndt's sechs Bücher vom wahren Christenthume und dessen Paradiesgärtlein* (Leipzig: Philip Reclam, 1850), VIII.

32 J. Wallmann, “Johann Arndt (1555–1621),” in *The Pietist Theologians*, C. Lindberg (Malden, MA: Blackwell, 2005), 31.

33 Wallmann, “Johann Arndt (1555–1621),” 2005, 31.

34 J. Arndt, *Paradisiz Gärtlein* (Nürnberg: Adam Jop, 1714), 395.

35 Krummacher, *Johann Arndt's sechs Bücher*, 1850, 38.

Geïnspireer deur Martin Moller se voorliefde vir die Middeleeuse mistiek en sy opposisie teen die Lutherse Skolastiek, onderskryf Jakob Böhme die mistiek as die ervaring van die goddelike³⁶—’n teologiese benadering wat hy met Arndt sou deel. Dié ervaring kom na vore in die verhouding van die gelowige siel se verbintenis aan Christus, “die Braut herzet ihren Bräutigam, als die edle Jungfrau in der Liebe Christi wieder aufwachtet, sie nimmt die Seele, als ihnen lieben Bräutigam und Mann in ihre Arme der göttlichen Begierde ein.”³⁷

Onder invloed van Johann Hülsemann, sou Johann Gerhard (1582–1637) ’n belangrike rol in die sintetisering van die mistieke teologie en die ortodokse dogmatiese teologie speel. Gerhard se stigtelike werk *Meditationes sacrae* bevat verskeie verwysings na Bernardus van Clairvaux se werke: verwysend na Bernardus handel meditasie 6 en 39 oor die versoeningswerk van Christus en die nietigheid van die wêreld onderskeidelik.³⁸ Johann Heermann (1585–1647) sou ’n belangrike rol speel in die popularisering van Bernardus se vroomheidspreuke. Sy poëtiese werk *Poetischer erquickstunden* (1656) en sy gepubliseerde preke *Mons Oliveti* (1656)³⁹ bevestig dat die bernardynse spiritualiteit teen die middel van die sewentiende eeu sterk in die Lutherse teologie gevestig was. Vir Heermann transendeer die liefde vir God alle aardse nood: “Dasz du Gott liebst/ zwingt dich Gott selbst ... / Die Masz ist ohne masz/ wie hoch u lieben solt.”⁴⁰

Die resepsie van die bernardynse mistiek in die Lutherse spiritualiteit bereik ’n hoogtepunt en had waarskynlik die grootste invloed in die Lutherse piëtisme deur Paul Gerhardt (1607–1676) se poëtiese liriek. Hy kies Bernardus se Christus-gesentreerde mistiek as grondslag van talle van sy populêre liedere. Gerhardt se “Sei mir tausendmal gegrüszet” (1653)—later in die Morawiese gesangboek opgeneem—is geneem uit Bernardus se “Salve mundi salutare,” ’n gedig uit Bernardus se *Opera Omnia* (1609). Laasgenoemde is ’n ritmiese gebed in sewe dele aan die lydende liggaamsdele van Christus aan die Kruis: *Salve mundi salutare* (aan die voete); *Salve Jesu, Rex sanctorum* (aan die knieë); *Salve Jesu, pastor bone* (aan die hande); *Salve Jesu, summe bonus* (aan die sy); *Salve salus mea, Deus* (aan die bors); *Salve Regis cor aveto* (aan die hart), en *Salve caput cruentatum* (aan die gesig).⁴¹ Gerhardt se “O Haupt voll Blut und Wunden” is ’n vrye vertaling van Bernardus se *Salve Caput Cruentatum*, deel VII van die *Rhythmica Oratio* (1153).⁴²

36 P. Erb, “Introduction”, in *The Way to Christ*, J. Böhme (New York: Paulist Press, 1978), 10.

37 J. Böhme, *Sämmtliche Werke*, 7 (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1845), 205.

38 J. Gerhard, *Meditationes Sacrae* (Batavorum: Elzeviriana, 1627) 19, 240–246.

39 J. Heermann, *Mons Oliveti* (Nürnberg: Johann Andreae Endtern, 1656).

40 J. Heermann, *Poetischer Erquickstunden* (Nürnberg: Johann Andreae Endtern, 1656), 35, vgl. 38, 39, 44, 45, 46, 49, 89.

41 T. B. Hewitt, *Paul Gerhardt as Hymn Writer and his Influence on English Hymnody* (New Haven: Yale University Press, 1976), 62, 336.

42 Hewitt, *Paul Gerhardt as Hymn Writer*, 1976, 149–150.

Die Lutherse spiritualiteit en Thomas à Kempis se asketiese mistiek

Die institusionalisering van die Protestantse Ortodoksie in die sestiende en sewentiende eeu in Europa had 'n sterk opbloeï in belangstelling vir mistieke vroomheidsliteratuur tot gevolg—'n tendens wat W. R. Ward as die “pabulum van *pietas*” beskryf.⁴³ Dié tendense sou voortduur tot die godsdienstige herlewings teen die middel van die agttiende eeu. Thomas à Kempis se *De Imitatione Christi*—een van die mees geliefde vroomheidswerke—het 188 uitgawes in Latyn en die Europese volkstale van die sestiende eeu en 444 in die sewentiende eeu beleef.⁴⁴ In die Duitse Lutheranisme het Kempis se asketiese mistiek sterk invloed op die spiritualiteit van Christian Scriver (1629–1693) uitgeoefen. Die resep vir bewaring van die siel is, volgens Scriver, om wêreldse geselskap te vermy en geen gemeenskap met aardsgesindes te hê nie.⁴⁵ Hy gebruik die metafoor van die voëlwip om die verlokking van die wêreld te beskryf: die wêreld is 'n voëlwip van die voëlvangers; die voëlvangers is voortdurend daarop uit om die menslike siel te vang; die lokvoëls is die bose geselskappe.⁴⁶ Met skerts en lag word die menslike siel na die wip gelok. Die een plesier lei tot die ander totdat die menslike siel in die wip beland. Scriver wys op Thomas à Kempis se waarskuwing: die verstandige siel groei in wysheid in swygsaamheid, in die stilte en rustigheid van vrede waar dit tot die geheimenisse van Christus kom en van die wêreldlike luste afgesonder word.⁴⁷ Elders doen Scriver 'n beroep op Kempis ter effek dat die innerlike mens sy begaandheid oor sigself belangriker as alle ander sorges stel.⁴⁸

August Hermann Francke (1663–1727) sou ook 'n groot bydrae lewer tot die popularisering van Middeleeuse mistieke literatuur. In die voorwoord tot die Engelse vertaling van sy *Pietas Hallensis* word Francke se verset teen die Skolastieke Ortodoksie beskryf as 'n onvergenoegdheid van sy kant met die afdwaling van die bruid van Christus van haar Bruidegom (Christus).⁴⁹ Bygevolg wend Francke hom tot die heruitgawe van mistieke literatuur:

... such Mystical and Spiritual Books of the best note, as had lain quite Buried hitherto, and which could not but be true Leading Stars to the hidden Path of Life, and Blessed Imitation of Christ; Wherefore he Published ... T. A. Kempis, and failed not of his Ends therein, in that both

43 W. R. Ward, *The Protestant Evangelical Awakening* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 48.

44 Ward, *The Protestant Evangelical Awakening*, 2002, 48.

45 C. Scriver, *Seelen-Schatz. Ein andachts- und erbauungsbuch für Kirche, Schule und Haus* (Halle: Schmidt Verlag, 1869), 17.

46 Scriver, *Seelen-Schatz*, 1869, 17.

47 Scriver, *Seelen-Schatz*, 1869, 17.

48 Scriver, *Seelen-Schatz*, 1869, 17.

49 A. H. Francke, *Pietas Hallensis. Being an Historical Narration of the wonderful Foot-Steps of Divine Providence* (London: Joseph Downing, 1705), Preface.

before the Motion of Pietism, as also afterwards, many were disposed and induced by these to embrace the Practice of true solid Christianity, and the Power of Godliness.⁵⁰

Die wesensmistiek van Johann Tauler en die Lutherse spiritualiteit

Hoewel Luther negatief op die Dionisiese mistiek gereageer het, het hy positiewe kommentaar op Romaanse mistici soos Bernardus van Clairvaux, Jean Gerson (1363–1429), Bonaventura (1221–1274), Hugo (c. 1096–1141) en Richard von St. Victor (oorlede 1173) gemaak, hul spirituele ervarings beklemtoon en hom sterk tot Germaanse mistici soos Johann Tauler (c. 1300–1361) en die anonieme outeur van die *Theologia Germanica* aangetrokke gevoel.⁵¹ Hoffman kom tot die gevolgtrekking dat mistieke teologie die innerlike beleving van God-in-Christus behels.⁵² Die voorkeur vir Tauler het uitgekring sodat Duitsland in die sewentiende ‘n herlewing in Tauler se mistieke spiritualiteit beleef het. Philip Jacob Spener adviseer sy studente om Tauler te lees—’n skrywer wat naas die Bybel Luther se spiritualiteit beslag gegee het.⁵³ Hy verwys na Luther se agting vir Tauler in eersgenoemde se korrespondensie met George Spalatin (1516), ‘n polemiese werk (1518) en sy voorwoord tot die heruitgawe van die *Theologia Germanica* (1518). Hy voeg by dat Arndt dikwels Tauler geraadpleeg het.⁵⁴

Vervolgens beklemtoon Spener die belang van die mistiek: mistiek volstaan nie met blote kennis nie, dit betrek alle denke en sielskragte en streef na die herstel van die goddelike beeld in die mens.⁵⁵ Spener se gevolgtrekking is dat “(a) pious reader will discover thoughts, counsels and observations in the works of Tauler, Kempis, Gerson, the author of the *German Theology*, and other writers of this kind of book” en “(t)heir style of writing, in spite of its simplicity and even if it is not especially learned and sophisticated, does more and grasp the heart.”⁵⁶

TRANSKONFESSIONALITEIT EN MISTIEK IN DIE NEDERLANDS-GEREFORMEERDE SPIRITUALITEIT

Die bernardynse mistiek in die Nederlands-gereformeerde spiritualiteit

Teen die middel van die sewentiende eeu was die bernardynse mistiek ook ‘n beduidende invloed in die Nederlandse piëtisme. Verwysings na Bernardus en bernardynse

50 Francke, *Pietas Hallensis*, 1705, xxi.

51 B. R. Hoffman, “Luther and the mystical,” *Lutheran Quarterly*, 3 (1974): 316.

52 Hoffman, “Luther and the mystical”, 1974, 329.

53 P. J. Spener, “Pia Desideria,” in *Pietists. Selected Writings*, edited by P. C. Erb (New York: Paulist Press, 1983), 44.

54 Spener, “Pia Desideria,” 1983, 44.

55 Spener, “Pia Desideria,” 1983, 68.

56 Spener, “Pia Desideria,” 1983, 69.

sitate kom in talle werke van Nederlands-gereformeerde piëtiste voor: onder andere by Hieronymus Alutarius (1619–1663), *Gorinchems Ys-lijke Water-nood ...*⁵⁷; Otto Belcampius (oorlede 1685), *Hora Novissima*⁵⁸; Everhardus Bornaeus (1622–1680), *De getrouwe Harder ...*⁵⁹; Theodorus à Brakel (1608–1669), *Het Geestelicke Leven ...*⁶⁰; Casparus Carpentier (1615–1667), *Tranen-vloet Jesu Christi Over Jerusalemste teenwoordige sonden en toekomstige wonden ...*⁶¹ en Adriaan Cocq (1617–c. 1682), *Theologia Praxis, De Ware Practycque der Godt-geleertheit ...*⁶² Simon Oomius (1630–c. 1707) se *Ecclesiola, dat is, Kleyne Kercke ...* (1661), maak ook ruim van Bernardus se belewenis-mistiek met die meegaande klem op die subjektiewe en bevindelike gebruik om die gelowige van die belang van die meditatiewe en kontemplatiewe spiritualiteit te oortuig. Die Psalms is ‘n belangrike bron van spirituele gemoedsbelewenis omdat “door de ondervindinghe selve, de affecten selve, of beweginghe van de Psalmen hebt aenghedaen”⁶³—die Psalms van Dawid is ‘n voorbeeld van die “werkingen vande Geest”⁶⁴; by die sing van die Psalms “moeten ons herte poogen aen te stellen/ ende te bewegen/ nae de natuyre en hoedangheyt der dingen/ die wy singen inde Psalmen.”⁶⁵ Die subjektief-introspektiewe word met verskeie verwysings na Bernardus toegelig: laat die gewete sigself beoordeel⁶⁶; die belewenis van eie sonde⁶⁷; ‘n goeie oordeel bevry die mens van die eie ekheid⁶⁸; ware introspeksie behels selfkennis: “Traght u selven te kennen; omdat gy veel beter ende prijselicker zijt indien gy u selven kent, dan indien gy, u versuymende, kende den loop der sterren, de kragten der kruyden, de complexie der menschen, de natuyre der beesten, ende indien gy hadde de kennisse van alle Hemelsche ende aertsche dingen”⁶⁹; voortdurende verkeer en omgang met God geskied by uitstek deur volgehoue gebed en lees van die Bybel: “Als wy bidden/ dan

57 H. Alutarius, *Gorinchems Ys-lijke Water-nood ...*. Dele 1 & 2, (Gorinchem: Paulus Vink, I: 1656), 146; II, 8, 77, 91, 93–94, 121, 175, 204, 213, 224, 252, 277, 282, 333, 337, 363, 363–364, 395, 398, 398–399, 404, 415, 406, 415, 422, 429.

58 O. Belcampius, *Hora Novissima* (Amsterdam: Arent van den Heuvel en Baltus Boeckholt, 1661), 17, 76, 98, 129, 146, 160, 169, 161, 204, 207, 211, 222, 237–238, 264, 265, 266, 270, 271–272, 339–340, 365.

59 E. Bornaeus, *De getrouwe Harder ...* (Leeuwarden: H. Rintjes en H. E. Haeringa, 1659), 22a, 85b, 90b, 110b, 127b, 134b, 141b, 172b, 234b, 278a, 372b, 389a, 401b, 405b, 452a, 469b, 525b.

60 T. à Brakel, *Het Geestelicke Leven ...* (Utrecht: Jacob van Poolsum, c. 1744), 56–57, 74.

61 C. Carpentier, *Tranen-vloet Jesu Christi over Jerusalemste teenwoordige sonden en toekomstige wonden ...* (Amsterdam, Abraham vanden Burgh, 1661/1662), 9 & 25.

62 A. Cocq, *Theologia Praxis, de Ware Practycque der Godt-geleertheit ...* (Utrecht: Simon de Vries, 1658), 11–12, 63, 80–81, 215, 316, 339, 398, 437, 567, 688, 701, 718, 731, 733–734, 805, 806.

63 S. Oomius, *Ecclesiola ...* (Amsterdam: Jacob Benjamin, 1661), 76.

64 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 76.

65 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 97.

66 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 125.

67 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 138.

68 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 143.

69 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 146.

spreeken wy met God, als wy lesen/ dan spreekct Godt met ons; Indien gy altyts met Godt wilt wesen/ bidt en leest altyts.”⁷⁰

Guilielmus Saldenus (1627–1694) se *Weg des Levens Ofte Korte ende eenvoudige Onderwysinge, Van de Natuer en Eigenschappen van de ware Kracht der Godsaligheyt* (c. 1850) lê die klem op die vrome hartsgesteldheid en ag dit belangriker as die uiterlike skyn daarvan.⁷¹ Hy doen ‘n beroep op Bernardus ter beklemtoning van die “innerlijke gestalte des harten”⁷²: “*Quanto secrelius, tanto liberius*. Hoe heimliker, hoe vrijer. Als God met de ziel zoo eens is als onder vier oogen, dan breken hart en tong aan alle kanten los, en uiten zich zonder schroom alle bewegingen en genegenheden. Ik wil, zegt *Bernardus*, den menschen aan spraak vlieden, opdat ik God in het binneste mijns harten mogt hebben wonene.”⁷³

In Simon Simonides (1629–1675) se *Heilzame Ziel-Verlustiging over de Geestelyke Droefheit, of Tranen de Geloovige ...* (1736)⁷⁴ word die treurende hartsgesteldheid—’n mistieke werking van die gees—beskryf as “een stuk/ dat beide de H. Schriftuur/ en de ondervindinge der Gelovigen buiten twyfel stelt. De tranen zyn het Liverei der Christenen, haer herte is haer een gedurig klaaghuys; de wereld een BOCHEM en weenplaetze.”⁷⁵ Die fonteyne van die gelowige se trane is goddelike droefheid, goddelike liefde, goddelike verlange en goddelike blydschap.⁷⁶ Met verwysing na Bernardus se Hooglied-kommentaar, verklaar Saldenus dat trane van die gelowige suiwerende water is, “daer de oogen by de vyvers van Hesbon vergeleken worden; als een heilige ziele weent/ suyvertze haer van ‘t vuil der zonde.”⁷⁷ Die derde fonteyn van trane is die geestelike begeerte na genade: die persoon wat Christus nie waarlik liefhet nie, se oë stort geen traan⁷⁸; gelowiges se trane is altyd met soetigheid gemeng—dit neem altyd ‘n vrolike einde (*lachrymas reficientes*).⁷⁹ Die mistieke verlustiging in Christus se nabyheid uit die mond van die “zoetvloeyende Bernardus” beteken vir Simonides dat Christus die soetigheid, saligheid, hoop van en al die gelowige se begeerte is; “laat het alles niets worden, als Jesus zoet wort ...”⁸⁰

70 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 279.

71 G. Saldenus, *De Wech des Levens ...* (Doesburg: J.C. van Schenk Brill, c. 1850), 7.

72 Saldenus, *De Wech des Levens*, c. 1850, 74.

73 Saldenus, *De Wech des Levens*, c. 1850, 332.

74 S. Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging over de Geestelyke Droefheit, of Tranen der Geloovige ...* (Rotterdam: Nikolaas Topyn, 1736).

75 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 13–14.

76 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 25.

77 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 26.

78 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 28.

79 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 7.

80 Simonides, *Heilzame Ziel-Verlustiging*, 1736, 106.

Thomas à Kempis se mistieke spiritualiteit in die Nederlands-gereformeerde piëtisme

C. Blokland toon aan dat ‘n groot aantal van die liedere en digwerke van die Eibergse predikant en digter Willem Sluiter (1627–1673) bewerkings van Thomas à Kempis se *De Imitatione Christi* is.⁸¹ Dit is opmerklik dat nie alleen die eerste drie boeke gebruik word nie, maar ook die vierde boek wat oor die Heilige Kommunie handel. Sluiter se werke adem in talle opsigte die mistieke gees van die Moderne Devosie.⁸² In talle ander gereformeerde-piëtistiese werke kom ook verwysings na en aanhalings uit Thomas à Kempis se bekende *De Imitatione Christi* voor: Simon Oomius (1630–1707), *Ecclesiola, Dat is, Kleyne Kerkcke ...*⁸³ en *Dissertatie Van de Onderwijsingen in de practycke der godgeleerdheid ...*⁸⁴; Guilielmus Saldenus (1627–1694), *De Wech des Levens ...*⁸⁵; *Toetssteen van eens Christens Oordeel ...*⁸⁶; *Leven uyt de Doodt ...*⁸⁷; W. Teellinck (1579–1629), *Sleutel der Devotie ...*⁸⁸. Voorts het Nagmaalsgebede van piëtistiese Nederlands-gereformeerdes ruim van Thomas à Kempis se *De Imitatione Christi* gebruik gemaak. ‘n Voorbeeld van die ontlening aan Kempis se werk is Paschasius Baers (omstreeks 1597 tot die gereformeerde denke bekeer) se *Een Geestelijke/ Schifmatige/ Voorbereydinge tot den heyligen/ hoochwaardigen Sacramente de Avontmaels ...* (1600).⁸⁹ Baers haal ruim uit Thomas à Kempis se *De Imitatione Christi*—’n 1615-Nederlandse vertaling—aan.⁹⁰ Baers maak veral gebruik van die vierde boek van *De Imitatione Christi*—die deel oor die Kommunie. Gereformeerde piëtiste soos Voetius en W. à Brakel—hoewel hul ruim van Kempis se *De Imitatione* gebruik gemaak het—was egter van mening dat Kempis

81 C. Blokland, *Willem Sluiter 1627–1673* (Neerlandica Traiectina, XVI), (Assen: Van Gorcum, 1956), 46–52.

82 Blokland, *Willem Sluiter 1627–1673*, 1965, 46–52.

83 Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 126.

84 S. Oomius, *Dissertatie Van de Onderwijsingen in de Practycke ...* (Bolswart: S. van Haringhouk, 1672), 282a–288b, 490a–b, 493a–b. Hy slaan Kempis hoog aan: “Maer onder alle boeckskens, dóeffeningen der godtsaligheyt en der devotie behelsende, die van de Paepsche, en in ‘t Pausdom, zijn uytgegeven, munt veelsins uyt, dat van Thomas à Kempis, van de Navolginge Christi” (p. 284b).

85 G. Saldenus, *De Wech des Levens; Ofte/ Korte ende Eenvoudige Onderwysinge, Van de Natuer ende Eygenschappen van de ware Kracht der Godsalicheyt ...* (Enkhuizen: J. Brouwer, 1657), 374.

86 G. Saldenus, *Toetssteen van eens Christens Oordeel ...* (Utrecht: Jacob van Doeyenborch, 1665), 152, 372.

87 G. Saldenus, *Leven uyt de Doodt ...* (Utrecht: Jacob van Doeyenborg, 1667), 14, 101, 196, 299.

88 W. Teellinck, *Sleutel der Devotie ...* (Amsterdam: J. E. Cloppenborch, 1624), A3–A4. Volgens W.J. Op ‘t Hof, “Rooms-Katolieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie”, *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15, no. 2, (1991), 97 is “(d)e thema’s waarbij Teellinck op A Kempis terugvalt ... de mystiek en in het bijzonder de Avondmaalsmystiek en de eschatologische mystiek, de zelfverloochening, het kruisdragen en de exempeldevotie. De ontleningen hebben vaak de vorm van gebeden, alleen- en tweespraken.”

89 P. Baers, *Geestelijke/ Schifmatige/ Voorbereydinge tot den heiligen hoochwaardigen Sacramente de Avontmaels ...* (Franeker: Gillis vanden Rade, 1600).

90 W. J. Op ‘t Hof, *Voorbereiding en bestrijding* (Kampen: Ge Groot Goudriaan, 1991).

nie die skrywer van die vierde boek was nie.⁹¹ Op 't Hof bevind dat “de gereformeerde piëtistiese Avondmaalsgebeden in het algemeen in aanzienlijke mate op Thomas à Kempis teruggaan”⁹² en “(t)enslotte wijst de bij Baers—evenals bij andere Piëtisten—een aantoonbare doorwerking van *De Imitatione Christi* op een devotionele traditie die in de loop van de zestiende eeuw de schok van de Reformatie kon doorstaan.”⁹³

Die mistiek van Bonaventura, Johannes Climacus (c. 579–649), Wessel Gansfort (1419–1459), Jean Gerson (1363–1429), Hugo van St. Victor en Johann Tauler in die Nederlandse piëtisme.

Verwysings na Bonaventura, Climacus, Wessel Gansfort, Gerson, Hugo van St. Victor en Johann Tauler kom in Nederlandse piëtistiese werke voor. Everhardus Bomaeus (1622–1680), *Een getrouwe herder ...* (1659), verwys na Bonaventura⁹⁴; Simon Oomius na Climacus⁹⁵ en Wessel Gansfort.⁹⁶ Verwysings na Gerson kom voor in Adriaan Cocq, *Theologiae praxis* (1646)⁹⁷; F. Elgersma, *De Herder Israels* (1664)⁹⁸; Jodocus van Lodenstein (1620–1677), *Beschouwinge van Zion* (1683)⁹⁹; Simon Oomius, (1630–1707), *De bestieringe Der gedachten* (1660)¹⁰⁰; *Prophylacticum Vitae* (1660)¹⁰¹; *Weenen der Tortel-duyve* (1661)¹⁰²; *Ecclesiola* (1661)¹⁰³; en *Dissertatie Van De Onderwijsingen* (1672)¹⁰⁴; S. Saldenus, *De Wech des Levens* (1657)¹⁰⁵; *Toetssteen van eens Christens Oordeel ...* (1665)¹⁰⁶ en S. Simonides, *Eerste Predicatie gedaen ...* (1664)¹⁰⁷; terwyl S. Oomius, *De bestieringe Der gedachten* (1660); *Dissertatie Van de Onderwijsinge* (1672); en J. Tichlerus, *Hiskiae Oprechticheyt* (1636) verwysings na Hugo van St. Victor bevat. Ook die mistikus Johannes Tauler was geen onbekende in Nederlandse piëtistiese

91 Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 1991, 52.

92 Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 1991, 52.

93 Op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 1991, 55.

94 E. Bomaeus, *De getrouwe herder ...* (Leeuwarden, H. Rintjes & H. Haringa, 1659), 84b.

95 S. Oomius, *'t Weenen der Tortel-duyve ...* (Amsterdam, Servaes Wittelingh, 1661), 97; *Ecclesiola ...*, 1661, 126.

96 S. Oomius, *De Bestieringe der Gedachten ...* (Amsterdam: Baltus en Joannes de Wild, 1660), 563, 565; *'t Weenen der Tortel-duyve ...*, 56, 135; *Dissertatie Van de Onderwijsingen ...* (Bolswart, S. van Haringhouk, 1672), 93b, 136b, 137a, 247a–b, 490a, 496a.

97 Cocq, *Theologia Praxis*, 1658, 120.

98 F. Elgersma, *De Herder Israels ...* (Leeuwarden: Lambert Dronrijp), 1664, 1.

99 J. van Lodensteyn, *Beschouwinge van Zion ...* (Amsterdam: W. Clerck, 1683), 46.

100 S. Oomius, *De Bestieringe der Gedachten*, 1660, 102–103, 214, 258, 265, 549–5521, 567–568, 579–581, 588–589.

101 S. Oomius, *Prophylacticum Vitae ...* (Amsterdam, J. Benjamin, 1660), 19, 20–21, 235–236, 301.

102 S. Oomius, *'t Weenen der Tortel-duyve*, 1661, 56, 135.

103 S. Oomius, *Ecclesiola*, 1661, 7.

104 Oomius, *Dissertatie Van de Onderwijsingen*, 1672, 75b–76a, 493a.

105 Saldenus, *De Wech des Levens*, 1657, 99.

106 Saldenus, *Toetssteen van eens Christens Oordeel*, 1665, 125, 157, 242, 272, 413.

107 S. Simonides, *Eerste Predicatie gedaen ...* (Rotterdam: A. Leers, 1664), 59–61.

kringe nie. Verwysings na en aanhalings uit Tauler se werke kom voor in onder andere A. Cocq, *Theologiae praxis ...* (1658)¹⁰⁸; Jodocus van Lodenstein (1620–1677) verwys na Tauler se mistiek in sy *Beschouwinge van Zion* (1683)¹⁰⁹; en Iacobus Tichlerus (1604–1692), *Hiskiae Oprechticheyt ...* (1636)¹¹⁰ maak ook melding van Tauler.

DIE IMPAK VAN DIE MIDDELEEUSE MISTIEK OP DIE KAAPSE PIËTISME

Die deurwerking van die Rooms-Katolieke mistiek in die Duitse en Nederlandse piëtisme vertoon nie 'n eenvormige profiel nie. Die mistiek is egter 'n belangrike faset van die aantoonbare invloed wat die Rooms-Katolieke spiritualiteit via die Duitse en Nederlandse piëtisme op die Protestantisme aan die Kaap uitgeoefen het. Die bruidsmistiek van Bernardus het via die Duitse en Nederlandse piëtisme die grootste invloed gehad. Die bernardynse geestelike huweliksvereniging van die gelowige siel met Christus sou via werke soos dié van Martin Moller, Johann Arndt, Jakob Böhme, Paul Gerhardt, Simon Oomius, Guilielmus Saldenus en Jodocus van Lodensteyn in die spiritualiteit van Kaapse ingesetenes van sowel Nederlandse as Duitse herkoms resoneer. Dit was veral die affektiewe tropologiese gebruik van Hoogliedmetafore in laasgenoemde tradisie wat as brug tussen die Cisterciënsiese spiritualiteit en die Kaapse piëtisme sou dien. Die Hooglied van Salomo word die belangrikste metaforiese verwysingspunt van die Cisterciënsiese geestelike geloofsbeoefing.¹¹¹

Luther se interpretasie van die mistiek as “Godservaring” en mistieke eenwording met God; die feit dat dit nie die eindpunt van die Christen se geestelike reis is nie, maar eerder die inkorporering van die gelowige in die liggaam van Christus is, kan as blywende mistieke ondertone van die Kaapse piëtisme onderskei word. Veral Johann Arndt, Jakob Böhme en Johann Gerhardt se affektiewe bruidsmistieke voorkeure sou dié Luthers-piëtistiese geneigdhede rugsteun en na die Kaap voortstu. Lutherse en Morawiese liederebundels in die Kaapse Protestantse gemeenskap sou verdere stimulus aan die protologiese bruidsmistieke spirituele kultuur aan die Kaap verleen.¹¹² Barnardus Smitjegtelt se veelvuldige gebruik van Hoogliedmetafore sou dié affektiewe spiritualiteit tot aan die grense van die binnelandse pioniergemeenskappe neem en veral gebruik word om die heiligmaking te beklemtoon. In sy *Gekrookte Riet* word die liefde van Christus vir sy bruid byvoorbeeld in affektiewe terme beskryf: “Wij lezen Hoogl. VII:

108 Cocq, *Theologia Praxis*, 1658, 4.

109 Van Lodensteyn, *Beschouwinge van Zion*, 1683, 46, 222.

110 J. Tichlerus, *Hiskiae Oprechticheyt ...* (Kampen: Roelof Dircksen, 1636), 190b.

111 Kyk A. W. G. Raath, “Tropologiese Hoogliedmetafore en vroulike mistieke piëtisme in Suid-Afrikaanse pioniergemeenskappe, 1760–1860,” *Hervormde Teologiese Studies*, 72, no. 3, (2016): 2.

112 Raath, “Tropologiese Hoogliedmetafore,” 2016: 5–6.

4, dat de Heere Jezus van zijne Bruid zei/ uwe oogen zijn als de poorte Bathrabbin.”¹¹³
Affektiewe erotiek beklemtoon Christus se aanskoue van die geheiligde siel:

De zaligmaker in het Hooglied doetze u zien in haare oogen, neus, en in al wat aan het hoofd, en in de borst is, in haar heupen, handen, gangen, en hij steltze zoo als een bevallige schoone in haar cieraat en genaaden. Als gij haar wel beziet, 't is om 'er op verliefte te worden.¹¹⁴

Dié liefdesgemeenskap kry beslag in die afgesonderde lewe van die mediterende gelowige.¹¹⁵ Smijtegelt se *het Gekrookte Riet* speel byvoorbeeld 'n deurslaggewende rol in die pioniersvrou Hester Venter se spiritualiteit: deur dié bron word sy tot geestelike herlewing beweeg¹¹⁶; erotiese geestelike toespelinge en Christus se omhelsing uit Hooglied bring haar in geestelike vervoering¹¹⁷; die Here se “soete liefde” word in digsange uitgestort¹¹⁸; Jesus ontvlam liefde in haar siel¹¹⁹; haar siel omhels Jesus¹²⁰; sy ervaar Christus se “hartsmeltende liefde”¹²¹ en dit dring haar as bruid van Christus om haar liefde jeens die Heiland in selfgemaakte liedere te besing.¹²² By die trekboervrou Hendrina Cecilia Kruger (gebore 1763), speel die Hooglied-mistiek eweneens 'n belangrike rol. In die lied “Uyt het Hooge Liet Salomon Kantica 5 vers 2 den geestelikken bruijt met haren bruydegom Jezus,” vers tien, kom dieselfde affektiewe mistiek na vore: “Meijns liefsten is mijn en ik ben zeijn/ die onder de beloften weijt/ mejnes lieffsten is mijn en heij kent mijn/ tot dat ik ook beij hem zeijt.”¹²³

Die asketiese mistiek van Thomas à Kempis het deur middel van onder andere Christian Scriver, August Hermann Francke, Simon Oomius, Wilhemus à Brakel en Willem Sluiter stewige vastrapplek in die agttiende-eeuse Kaapse piëtisme verkry. In die geleedere van Protestantse gelowiges onder pionieromstandighede sou Sluiter se klem op afsondering en praktiese geloofsbeoefening by wyse van eensame oordenkings en meditatiewe praktyke die gemoedsgestaltes van Protestantse gelowiges tot soortgelyke praktyke inspireer. Spirituele askese vorm 'n sleutelkomponent van die spiritualiteit van talle Protestantse gelowiges aan die Kaap. Mettertyd sou dié geneigdhede ook na die binnelandse pioniersgemeenskappe versprei. By die Voortrekkervrou Susanna Smit vorm afsondering, eensaamheid en gemeensaamheid met God heg-verbonde temas wat haar introspektiewe gemoedslewe rugsteun. Die drang tot eensame oorpeinsing dring

113 B. Smytegelt, *Het Gekrookte Riet*, Dele. I & II (Nijkerk: Malga, 1868), 408.

114 B. Smytegelt, *Des Christens Heil en Cieraat*. Rotterdam: Gebr. Huge, s.j., 513.

115 Smytegelt, *Des Christens Heil en Cieraat*, s.j., 48, 441 e.v.

116 H. Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg* (Kaapstad: Van de Sandt De Villiers, 1853), 6.

117 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 15, 17,

118 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 23.

119 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 24.

120 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 26.

121 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 32.

122 Venter, *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*, 1853, 69.

123 H. C. Kruger, Oordenkingsbundel, c. 1780. Ongepubliseerde en ongepagineerde manuskrip. (Kopie in die versameling van A. W. G. Raath).

haar tot terugtrekking in haar kamer¹²⁴; sy soek die eensaamheid op om haar—na die voorbeeld van Jesus Christus—deur gebed in die geloof te versterk¹²⁵; die gebede in eensaamheid word ‘n Bethel en huis van God¹²⁶; eensaamheid word die toevlugsoord ter beoefening van die geloof¹²⁷; daar beleef sy die persoonlike ontmoeting met God ter verkwikking van haar ontstemde gemoed: “Zij die geroepen zijn tot den Bruilof des Lams, kan nooit twifelden want de *stemme* des roepende klinkt ... door en hart met een ontwijfelbaar kragt en blyf als eene diamanten indruksel of graveerzel in het harte geplant.”¹²⁸

Die verenigingsmistiek van Johannes Tauler sou vanweë die sewentiende-eeuse belangstelling in laasgenoemde se werke onder andere deur Duits-piëtistiese publikasies van Spener en Lodensteyn se invloed na die Kaapse Protestantse gemeenskap uitkring. Die introspektiewe geneigdheid wat in die vereniging met Christus uitmond, sou veral deur Lodensteyn se digsame inslag in die Kaapse geloofsgemeenskap vind. By Hester Venter dien Lodensteyn se “Hoog omhoog mijn ziel naar boven” om haar versugting na vereniging met God in hemelse oorde uit te druk.¹²⁹ Tesame met haar bruidsmistieke ekstases mond dié vereniging met die Heiland uit in haar aanklewing van Jesus¹³⁰. dit is ‘n liefde wat sy inwendig ondervind¹³¹ en haar siel sink weg in dié liefde.¹³² Die vereniging met Christus lei tot ekstases van “hemelshonger en dorst”¹³³ en “zoete hemelsgestalte.”¹³⁴

SLOT

Die Rooms-Katolieke mistiek het veral op drie vlakke die Kaapse piëtisme rigtinggewend beïnvloed: eerstens die bernardynse bruidsmistiek; tweedens die asketiese mistiek van Thomas à Kempis en derdens die verenigingsmistiek van Johann Tauler. Die Lutherse en

124 S. Smit, *Dagboeke*. Ongepubliseerde Godsdienstige Oordenkings. Natalse Argiefbewaarpark, Pietermaritzburg, 1842–1863, band 1, p. 1 (vervolgens word slegs verwys na die band en die betrokke bladsy(e) bv. 1, p. 1).

125 Smit, *Dagboeke*, 1842–1863, 3, p. 45.

126 A. W. G. Raath, “Eensaam in die Voortrekkergemeenskap: Askese en geloofsbeewing in die teologie van die Voortrekkervrou Susanna Smit (1799–1863),” *Hervormde Teologiese Studies*, 59, no. 1, (2003), p. 129.

127 Smit, *Dagboeke*, 1842–1863, 1, p. 9.

128 Smit, *Dagboeke*, 1842–1863, 2, p. 53.

129 H. Venter, 1853, 23. Dié aanhaling kom uit Van Lodensteyn se lied “Heerlijckheids Loff” in sy *Uytspanningen, behelsende eenige stigelyke liederen ...* (Utrecht: Willem Clerck, 1676), 155: “Hoog! omhoog! myn siel na boven! Hier beneden is het niet:/ ‘t Regte leven, lieven, loven,/ Is maar daar men Iesum siet.”

130 Venter, *Uytspanningen*, 1853, 42.

131 Venter, *Uytspanningen*, 1853, 63.

132 Venter, *Uytspanningen*, 1853, 73.

133 Venter, *Uytspanningen*, 1853, 13.

134 Venter, *Uytspanningen*, 1853, 13.

gereformeerde piëtisme het deur talle outeurs die oorgang vanaf die Middeleeuse mistieke spiritualiteit na die sewentiende en agttiende-eeuse Protestantisme bewerkstellig. In die Kaapse Protestantse gemeenskap het sowel Lutherse as gereformeerde outeurs ‘n beduidende bydrae ter kultivering van ‘n mistieke piëtisme gelewer. Dié mistieke kultuur het tot beduidende transkonfessionele geneigdhede aanleiding gegee. Ten spyte van pogings van die Kaapse Gereformeerde Kerk om byvoorbeeld die Lutherse invloed uit te weer, het gereformeerdes ‘n deurlopende belangstelling in Lutherse werke behou. Die Middeleeuse mistiek is deur die transkonfessionele tendense in sowel die Nederlandse as Lutherse piëtisme na die Kaapse geloofsgemeenskap oorgeplant. Susanna Bosman (weduwee van W. Isak de Vries), ‘n gelowige van gereformeerde oortuiging, is—mede onder invloed van die Nederlandse predikant Theodorus van der Groe—byvoorbeeld tot ‘n transkonfessionele Protestantse spiritualiteit beïnvloed. Op 30 Maart 1751 skryf sy aan Van der Groe oor die behoefte aan stigtelike werke van Lutherse inslag wat in haar omstreke bestaan. Sy versoek Van der Groe om “eenige godvruchtige Boeken, geschreven door die van de Lutherse Confessie, aan mijn belieft te stieren.” Sy voeg by dat “hier zijn er die lust toonen tot den weg des Heeren, of dit da nog een middel voor haar mogt zijn.”¹³⁵ Die versoek is deur Van der Groe uitgevoer. Sy antwoord aan Susanna beklemtoon die transkonfessionele werk van die Heilige Gees en hy versoek dat sy aan Kaapse gelowiges moet oordra dat “dezelfde Geest van Christus heeft gewoond in Luther en in Calvijn, en dat zij wel zullen doen met haar in dat verschil niet al te diep te steken, o! dat haar de H. Geest dit maar eens zelf mogt leeren.”¹³⁶

Die mistieke piëtisme had sowel wat die teologiese propageerders as die geloofsbeoefenaars daarvan betref, ‘n naatlose profiel van Kaapse mistieke piëtisme tot gevolg wat in die sewentiende en agttiende eeu sterk inslag onder Protestantse gelowiges aan die Kaap ingang gevind het. Dié stroom loop wyer en dieper as wat tot dusver in die Suid-Afrikaanse spirituele historiografie vermoed is. Hoewel direkte verbintenisse met die werke van vroue-mistici soos Beatrijs van Thienen, Zuster Hadewich, Suster Bertken, Anna Byns en Anna van Medem nie aangetoon kan word nie, het dié mistici—soos hul vroulike eweknieë aan die Kaap—wel uit dieselfde spirituele fontein l’afenis vir hul ontstemde godsdienstige gemoedere en dorstige siele geput. Bernardus van Clairvaux, Thomas à Kempis en Johann Tauler se mistieke werke was nie die uitsluitlike erfgoed van Rooms-Katolieke spiritualiteit nie, maar ook van geloofspraktisyns aan die Kaap wat—hoewel eeu en geografies duisende kilometer van hul mistieke voorgangers verwyderd—hul geestelike honger uit die werke kon stil: ‘n spirituele nood waarin die Protestantse Ortodoksie van die sestiende en sewentiende eeu nie kon voorsien nie.

ERKENNING

135 T. van der Groe, *Brieven* (‘sGravenhage: J. van Golverdingen, 1839), 37.

136 Van der Groe, *Brieven*, 1839, 47, 48.

‘n Woord van opregte dank aan Frans Huisman (Vrije Universiteit, Amsterdam) vir beskikbaarstelling van waardevolle navorsingsmateriaal ter ondersteuning van hierdie artikel.

BRONNELYS

- Alutarius, H. *Gorinchems Ys-lijke water-nood ...* . Dele I & II. Gorinchem: Paulus Vink, 1656.
- Arndt, J. *Paradisiz Gärtlein*. Nürnberg: Adam Jop, 1714.
- Arndt, J. *Sechs Bücher vom wahren Christenthume und Paradiesgärtlein*. F.W. Krummacher (red.). Leipzig: Philip Reclam, 1850.
- Baers, P. *Een Geestelijke/Schriftmatige/Voorbereydinge tot den heyligen/hoochwaardigen Sacramente de Avontmaels ...* . Franeker: Gillis vanden Rade, 1600.
- Belcampius, O. *Hora Novissima ...* . Arent van den Heuvel en Baltus Boeckholt, 1661.
- Blokland, C. *Willem Sluiter 1627–1673*. Neerlandia Traiectina, XVI. Assen: Van Gorcum, 1965.
- Böhme, J. *Sämtliche Werke*. Deel VII. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1845.
- Bornaeus, E. *De getrouwe Harder ...* . Leeuwarden: H. Rintjes en H.E. Haeringa, 1659.
- Brakel, T. à. *Het Geestelike Leven ...* . Utrecht: Jacob van Poolsum, c. 1744.
- Cocq, A. *Theologiae Praxis, de Ware practycque der God-geleertheit ...* . Utrecht: Simon de Vries, 1658.
- Conradie, E. *Hollandse Skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuur-historiese Studie* Deel. I. 1652–1875. Pretoria: J. H. de Bussy, 1934.
- Carpantier, C. *Tranen-vloet Jesu Christi over Jerusalems tegenwoordige sonden en toekomstige wonden ...* . Amsterdam: Abraham vanden Burgh, 1661/1662.
- De Reuver, A. “Een mystieke ader in de Nadere Reformatie.” *Documentatieblad Nadere Reformatie* 21, no. 1, (1997): 1–54.
- De Villiers, A. *Vrouegalery*. Kaapstad/ Bloemfontein/ Johannesburg: Nasionale Boekhandel, 1962.
- Elgersma, F. *De Herder Israels*. Leeuwarden: Lambert Dronrijp, 1664.
- Erb, P. “Introduction.” Jacob Boehme, *The Way to Christ*. New York: Paulist Press, 1978: 1–26.
- Francke, A. H. *Pietas Hallensis. Being an Historical Narration of the wonderful Foot-Steps of Divine Providence*. London: Joseph Downing, 1705.
- Gerhard, J. 1627. *Meditationes Sacrae*. Batavorum: Elzeviriana, 1627.
- Heermann, J. *Mons Oliveti*. Nürnberg: Johann Adreae Endteren, 1656.

- Heermann, J. *Poetischer Erquickstunden*. Nürnberg: Johann Andreae Endteren, 1656.
- Hewitt, T. B. *Paul Gerhardt as Hymn Writer and his Influence on English Hymnody*. New Haven: Yale University Press, 1976.
- Hoffman, B. R. "Luther and the mystical." *Lutheran Quarterly*, 3 (1974): 316–329.
- Kelly, J. *Paul Gerhardt's Spiritual Songs*. London: W. Clowes & Sons, 2009.
- Kleinig, J. W. "Paul Gerhardt as a Teacher of Lutheran Spirituality." *Lutheran Theological Journal*, 43, no. 3, (2007): 167–179.
- Kruger, H. C. Oordenkingsbundel. Ongepubliseerde en ongepagineerde manuskrip. (Kopie in die versameling van A. W. G. Raath, Brandfort).
- Landman, C. *The Piety of Afrikaans Women*. Pretoria: Unisa Press, 1994.
- Landman, C. "Agnes Blannbekin (d 1315): Lay Female Mysticism as a Source of Indigenous Knowledge." *Byzantina*, 15 (2004): 219–232.
- Landman, C. "Die invloed van die Nederlandse piëtisme op die spiritualiteit van Afrikaanse vroue en die implikasies daarvan vir die pastoraat." Ongepubliseerde voordrag gelewer by die maandelikse gespreksgroep van die "Praktiese Teologie Gespreksgroep" aan die Universiteit van Pretoria op 6 Oktober 2004.
- Landman, C. "Begaine Spirituality. The Medieval spirituality of our Dutch foremothers." Voordrag gelewer voor die Spirituality Association of South Africa, te Hagia Sophia op 27 Januarie 2005.
- Landman, C. "Calvinism and South African Women: A Short Historical Overview." *Studia Historiae Ecclesiasticae* 35, no. 2 (October 2009): 89–102.
- Moller, M. *Schöne Andechtige Gebet/ Tröstliche Sprüche/ Gottselige Gedancken ... aus den heiligen Altvatern Augustino, Bernhardo, Taulero ...*. Geen plek van uitgawe vermeld: H.G.V.W., c. 1590.
- Oomius, S. *De Bestieringe der Gedachten ...*. Amsterdam: Baltus en Joannes de Wild, 1660.
- Oomius, S. *Prophylacticum Vitae ...*. Amsterdam: J. Benjamin, 1660.
- Oomius, S. *Ecclesiola, Dat is, Kleyne Kercke ...*. Amsterdam: Iacob Benjamin, 1661.
- Oomius, S. *'t Weenen der Tortel-duyve ...*. Amsterdam: Servaes Wittelingh, 1661.
- Oomius, S. *Dissertatie Van de Onderwijsingen in de Practycke ...*. Bolswart: S. van Haringhouk, 1672.
- Op 't Hof, W. J. *Voorbereiding en bestrijding*. Kampen: De Groot Goudriaan, 1991.
- Op 't Hof, W. J. "Rooms-Katolieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie." *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15, no. 2, (1991): 73–120.

- Pretorius, J. C. “Die Afrikanervrou as Kultuurdraer en Kultuurskepper tot 1806.” DPhil-proefskrif, UP, 1977.
- Raath, A. W. G. “Eensaam in die Voortrekkergemeenskap: Askese en geloofsbeewing in die teologie van die Voortrekkervrou Susanna Smit (1799–1863).” *Hervormde Teologiese Studies*, 59, no. 1, (2003): 121–150. <https://doi.org/10.4102/hts.v59i1.645>
- Raath, A. W. G. “Tropologiese Hoogliedmetafore en vroulike mistieke piëtisme in Suid-Afrikaanse pioniergemeenskappe, 1760–1860.” *Hervormde Teologiese Studies*, 72, no. 3, (2016): 1–11. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i3.3355>
- Saldenus, G. *De Wech des Levens; Ofte/ Korte ende eenvoudige Onderwijsinge, Van de Natuer en Eygenschappen van de ware Kracht der Godsalicheyt*. Enkhuizen: J. Brouwer, 1657.
- Saldenus, G. *Toetssteen van eens Christens Oordeel ...*. Utrecht: Jacob van Doeyenborch, 1665.
- Saldenus, G. *Leven uyt de Doodt ...*. Utrecht: Jacob van Doeyenborch, 1667.
- Schoeman, K. *Die wêreld van Susanna Smit, 1799–1863*. Kaapstad/ Johannesburg/ Pretoria, Human & Rousseau, 1995.
- Schoeman, K. “Vroeë geskryfte deur Suid-Afrikaanse Vroue, 1749–1865.” *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, 36 (Mei 1997): 24–47.
- Schoeman, K. *Dogter van Sion. Machtelt Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749–1799*. Kaapstad/ Pretoria/ Johannesburg: Human & Rousseau, 1997.
- Schoeman, K. *Die Bosmans van Drakenstein, 1705–1842*. Pretoria: Protea Boekhuis, 2011.
- Scriver, C. *Seelen-Schatz. Ein andachts- und erbauungsbuch für Kirche, Schule und Haus*. Halle: Schmidt Verlag, 1869.
- Simonides, S. *Eerste Predicatie gedaen ...*. Rotterdam: A. Leers, 1664.
- Simonides, S. *Heilzame Ziel-Verlustiging over de Geestelyke Droefheit, of Tranen de Geloovige ...*. Rotterdam: Nikolaas Topyn, 1736.
- Smytegelt, B. *Het Gekrookte Riet*. Dele I & II. Nijkerk: I. J. Malga, 1868.
- Smytegelt, B. *Des Christens Heil en Cieraat*. Rotterdam: Gebr. Hüge, s.j.
- Smit, S. *Dagboeke*. Ongepubliseerde godsdienstige oordenkings. Natalse Argiefbewaarpark, Pietermaritzburg, 1842–1863.
- Spener, P. J. “Pia Desideria.” P. C. Erb (red.), *Pietists. Selected Writings*. New York: Paulist Press, 1983: 29–49.
- Teellinck, W. *Sleutel der Devotie ...*. Amsterdam: J. E. Cloppenborch, 1624.
- Tichlerus, J. *Hiskiae Oprechticheyt ...*. Kampen: Roelof Dircksen Worst, 1636.

Van der Groe, T. *Brieven*. 'sGravenhage: J. van Golverdinge, 1839.

Van Lier, C. A. *Dagboek, Gemeenzame Brieven en Eenzame Overdenkingen ...*. Amsterdam: Willem van Vliet, 1806.

Van Lodensteyn, J. *Uytspanningen, Behelsende eenige Stigtelyke Liederen*. Utrecht: Willem Clerck, 1676.

Van Lodensteyn, J. *Beschouwinge van Zion ...*. Utrecht: W. Clerck, 1683.

Venter, H. *De Ondervindelijke Bekeeringsweg*. Kaapstad: Van de Sandt De Villiers, 1853.

Wallmann, J. "Johann Arndt (1555–1621)." C. Lindberg, *The Pietist Theologians*. Malden, MA: Blackwell, 2005. <https://doi.org/10.1002/9780470776032.ch1>

Ward, W. R. *The Protestantant Evangelical Awakening*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.